

Да гісторыі ўжывання слоў *кабета* і *жанчына* ў беларускай літаратурнай мове

Abstract. The article deals with the history of the words *кабета* and *жанчына* in the Belarusian standard language. It is stated that both words are of later origin in the Belarusian language. It is traced the penetration of the word *жанчына* to the Belarusian language, it is challenged its Polish origin. Finally, we consider the competition between the words *кабета* and *жанчына* in the 1920s and later years.

Key words: history of standard language, words origin, borrowing, neologism, stylistic differentiation, usage, dictionary registration.

1. Уводзіны.

Гісторыя слоў *кабета* і *жанчына* ў беларускай мове, наколькі нам вядома, нячаста прыцягвала спецыяльную ўвагу лінгвістаў.

Згодна з дадзенымі ЭСБМ, абедзве лексемы лічацца старымі запазычаннямі з польскай мовы. Адносна слова *жанчына* ў слоўніку звяртаецца ўвага на яго (небеларускі?) націск і паведамляецца, што яго літаратурнае пашырэнне абмежавана. Пад гэтым абмежаваннем, відаць, маецца на ўвазе тое, што, прынамсі, у мастацкай літаратуры лексема *жанчына* мае моцнага канкурэнта ў выглядзе слова *кабета*. З нагоды разгляду лексемы *кабета* было ўказана на яго значнае пашырэнне ў гаворках (віцеб., чэрвен., лагойск., слуцк.) і на фіксацыю ў слоўніках (Насовіч, Каспяровіч, Шатэрнік, Ярушэвіч) [ЭСБМ 3: 210; ЭСБМ 4: 10].

У вядомым слоўніку І. Насовіча 1870 г. засведчаны формы *кобета*, *кобетка*, *кобеточка*, прыметнікі *кобечы*, *жэноцкій* і *жэноцкое*, але няма назоўніка *жанчына* (*женчина).

У сучаснай мове слова *кабета* мае зніжаную стылістыку, фігуруе ў слоўніках з паметай “размоўнае”. Прыметнік *кобечы* (на адрозненне ад *жаночы*) у беларускай мове, хутчэй, малаўжывальны, фактычна невядомы носьбітам.

Важныя назіранні і вывады наконт ужывання слова *кабета* ў XX ст. зрабіла нядаўна Г. Кулеш. Сярод іншага аўтарка звярнула ўвагу на яго адсутнасць у ГСБМ і некаторых сучасных слоўніках. Даследчыца прыйшла да высновы, што кадыфікатары 1920-х гг. трактавалі гэта слова як нарматыўнае; яго ўключэнне ў перакладныя слоўнікі М. Байкова і С. Некрашэвіча, а таксама ў тэрміналагічны юрыдычны слоўнік 1926 г. адпавядала тагачаснай тэндэнцыі папаўнення літаратурнай лексікі за кошт народнай. У заканадаўчых тэкстах 1920-х гг. традыцыйна ўжывалася слова *жанчына*, але сустракалася і лексема *кабета*. У мастацкай літаратуры 1920-х гг. (часткова і пазнейшага часу) словы *жанчына* і *кабета* таксама маглі ўжывацца поруч. Наконт выкарыстання лексемы *кабета* ў беларускай мове ўзнікла спрэчка: В. Ластоўскі адхіліў яго як «польскі барбарызм», прапанаваўшы спачатку *жанка́*, потым (у слоўніку 1924 г.) – *жанка́*, *жанчына*. Абніжальная стылістычная маркіраванасць была нададзена слову *кабета* слоўнікамі другой паловы XX ст. [Кулеш 2007].

2. Матэрыял і абмеркаванне.

2.1. Сітуацыя ў старой мове. У старабеларускі перыяд найчасцей ужываліся словы *жонка*, *малжонка*, *белаглава*. З пункту гледжання пададзеных у ЭСБМ версій паходжання слоў *жанчына* і *кабета* звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што абедзве лексемы не прадстаўлены ў ГСБМ (у слоўніку, аднак, ёсць формы *женчизна*, *женищизна* і *женищина*). Усе тры зафіксаваныя ў ГСБМ напісанні – кніжныя, вызначыць асноўны варыянт немагчыма, гэтаксама як і складана сцвярджаць, што ў гэты час у народнай мове існавала форма *жанчына* (*женщина). Зыходзячы з адсутнасці слова *кабета* ў ГСБМ прыходзіцца думаць, што яно прыйшло ў беларускую мову не раней чым у XVIII ст. вусным шляхам. Польскае паходжанне слова *жанчына* ўяўляецца сумніўным.

2.2. Ужыванне ў XVIII стагоддзі. У адным з камедыйных макаранічных (беларуска-польска-лацінскіх) твораў 1787 г., напісаным Каэтанам Марашэўскім у Забэльскім езуіцкім калегіуме, сустракаецца форма *żeńszczyzny*: *Aha tu na ciebie Adam, Adam na lichu tabie było słuchać żeńszczyzny*. Ужыванне такой формы імпліцытна адрасавала да царкоўнаславянскага тэксту Бібліі і – паколькі для аўтара твора таксама мела значэнне гульня на моўных сутыкненнях – адначасова кантраставала з наяўным у польскай мове словам *kobieta*.

2.3. Ужыванне ў XIX стагоддзі. Згодна з дадзенымі канкардансу беларускай мовы XIX ст., які захоўваецца ў аддзеле славістыкі і тэорыі мовы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, слова *кабета* ў розных формах, а таксама *кабетка*, *кабеціна* і *кабяціна* зафіксаваны ў васьмі аўтараў 66 разоў¹. Параўн.: *да ўсё падступаю да кабеты бліжэй, хваціў яе ў полы* (В. Дунін-Марцінкевіч. Быліцы); *круг стала ходзіць, Тадэуш з кабяціны і вачэй не зводзіць* (В. Дунін-Марцінкевіч. Пераклад паэмы А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш»); *а старыя і кабеты жніва аглядаюць пад лесам* (А. Ельскі. Пераклад паэмы А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш»); *Бартак з той немарасці кінуўся ў гарэлачку, а далей стаў зіркаць на кабетак* (Ф. Багушэвіч); *яна гожая і разумная кабета, каторая патрапіла як найлепей устроіць быт* (А. Абуховіч); *і матцы яго ніжэй як другім паклоніцца кабетам* (А. Гурыновіч).

У XIX ст. слова *жанчына* зафіксавана толькі ў канцы стагоддзя, тры разы ў аднаго аўтара – А. Ельскага: *Но маладзёж красы мэтрык не пытае, / Ей была жанчына, так і маладая* (пераклад паэмы А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш», 1892); *Пярун спаліў да грунту хату / І ў ней жанчыны выправу багату* («Сынок», 1895); *Усюды прадуць лён бабы і дзявіцы, а яго жанчына сядзіць без прасніцы* («Слова аб праклятай гарэлцы і аб жыцці і смерці п'яніцы», 1900). Нельга выключыць, што ў фрагменце з вершаванага апавядання «Сынок» магла мець месца недакладнасць запісу (кантэкст тут, бадай, больш указваў бы на

---

¹ Выказваю сардэчную падзяку Г. Цівановай за кансультацыі па сітуацыі ў старой мове і ў XVIII ст., Н. Шчаснай – за кансультацыі па сітуацыі XIX ст. Любыя памылковыя сцверджанні, якія пры гэтым могуць застацца ў тэксце, – нашы.

прыналежаць прыметнік *жончын*), а ў «Слове аб праклятай гарэлцы...» форма *жанчына* мае значэнне 'жонка' і можа ўяўляць сабой трансфармацыю слова *жонка* пры дапамозе суфікса *-in-a*. Незалежна, аднак, ад гэтых меркаванняў можна канстатаваць, што фактычна ўсё XIX стагоддзе ў літаратурным ужытку пакрываецца словам *кабета* і вытворнымі. Несумненна, у больш «простым» стылі ў гэты час і пазней ужывалася слова *баба*, параўн. назвы твораў «Кручаная баба» А. Плуга, «Дзе чорт не можа, там бабу пашле» Ф. Багушэвіча, «Баба» Ядвігіна Ш.

2.4. Ужыванне 1900–1920 гг. У гэты час «у духу XIX ст.» выразна пераважае слова *кабета* (*кабеціна*). Укладальнікамі СМНН зафіксавана як мінімум 43 ўжыванні, прыведзены вытворныя *кабетка* і *кабеціна* (14 ужыванняў). Даволі папулярнымі на старонках газеты былі таксама намінацыі *баба*, *жанкі* (мн. л.), *жонка*. Звяртае на сябе ўвагу факт адсутнасці ў СМНН слова *жанчына*.

У вершы «Ямшчык» Я. Лучыны, згодна з пецябургскай публікацыяй 1903 г., сустракаем слова *кабета*: *віжу ляжачу кабету няжыву*.

Цётка (Алаіза Пашкевіч), бадай, яшчэ не ведала слова *жанчына*. Яе верш 1908 г. меў назву «Вясковым кабетам». Ва «Успамінах з паездкі ў Фінляндыю» (1914) яна карыстаецца словамі *жонка*, *баба* і *кабета* (апошняе – найбольш ужывальнае):

- *жонка – У вагоне едзе колькі фінаў мужчын і адна жонка з дзецьмі;*
- *баба – адно бабы памалу кратаюцца каля гаспадаркі;*
- *кабета – Пытаем, а ці б'юць у вас мужчыны кабет? – «Эй-эй! – не-не! адказваюць з нейкім не то дзівам, не то страхам: як то мужчына асмеліўся б на кабету руку падняць?»*

Таксама ў артыкуле Цёткі «Наша народная беларуская песня» (1914): *Кабеты таксама злягчэе доля, як даб'юцца роўных правоў з мужчынамі*.

Ядвігін Ш. яшчэ не карыстаўся словам *жанчына*.

У 1910 г. Якуб Колас таксама яшчэ, здаецца, не ведаў слова *жанчына*, параўн. наступны фрагмент з «Другога чытання для дзяцей беларусаў»: *жанкі і маладыя, мужчыны, і жонкі, і дзеці*.

Слова *кабета* фіксуецца ў напісаным у 1918 г. вершы аднаго са слухачоў настаўніцкіх курсаў у Мінску [Лёсік 2003: 37, 38].

У «нашаніўскі перыяд» звяртае на сябе ўвагу адсутнасць у слова *кабеціна* зніжальнай стылістыкі, параўн.: *pry Leninie maje niejkuju dziynuju silu* «*tawaryš Wolka Harochawa*». *Heta – wielmi piekna ja młada ja kabiecina* (НН. 1920, у міжнароднай хроніцы).

На старонках газеты «Гоман» у 1918 г. сустракаемся з выпадкамі імпліцытнага негатыўнага дыскурсу аб слове *кабета*, якое, верагодна, не лічылася адпаведным для беларускай мовы. Насуперак яго шырокай вядомасці і ўжывальнасці ў гэты час у газеце была зроблена спроба ўкараніць слова *жонка*,

а форма *кабета* была выкарыстана як спосаб тлумачэння: *выбарнага права з участіем усіх асоб, як мужчын, так і жонак (кабет)...* *выбраных на аснове агульнага выбарнага права з учасцем жонак (кабет)* (Гом. 1918). Верагодна, на такія схільнасці паўплывала пазіцыя В. Ластоўскага, які ў 1916–1917 г. быў рэдактарам гэтай газеты і, магчыма, захоўваў свой аўтарытэт як моўны рэдактар для гэтай газеты і пазней.

Слова *жанчына* сустракаецца ў напісаным у 1902 г. апавяданні К. Каганца «Халера 40-га року», дзе яно ўжываецца папераменна са словам *жонка*: *...выйшла жонка і стала жаці. Не нажала яна яшчэ двух снапоў, як выйшла з лесу нейкая дзяўчына ўся ў белым... Тую жонку паняволі якісь ляк узяў. Надыйшла белая дзяўчына з сярпом і, заняўшы постаць пры той жанчыне, давай жаць і снапы вязаць... а жонка гэтаксама байца да яе загаварыць, толькі дзівіца на яе раз ад разу. Так жнуць, завіхаюцца, покі не прыйшла пара палуднаваць. Жанчына адважылася ды кажа...*

Насуперак сведчанню СМНН слова *жанчына* такі сустракалася на старонках газеты «Наша ніва». У 1910 г. яно было ўжыта ў адным з вершаў Старога Уласа: *Трудна і горка не раз мужчыне / Але не лепей ёсць і жанчыне*. Як бачна, магчымым трыгерам яго ўжывання паслужыла патрэба рыфмы. Другі раз яно сустракаецца ў 1912 г. у апавяданні Я. Коласа «Недаступны»: *бегла з падаткнутаю спадніцай жанчына з качаргой у руках*. Цікава, што пры перадруку гэтага твора ў 1914 г. у зборніку «Родныя з’явы», слова *жанчына* было выпраўлена (здалося рэдактару непрывычным?): *бегла, падаткнуўшы спадніцу, кабеціна з качаргой у руках*.

Лексемы *жанчына* і *кабета* не фіксаваліся, аднак, у сямімоўным (Sieben-Sprachen Wörterbuch) слоўніку 1918 г., дзе фігураваў адпаведнік *žonka*.

2.5. Ужыванне пасля 1920 г.

Упершыню ў слоўнікавых крыніцах лексема *жанчына* фіксуецца ў «Маскоўска-беларускім слоўніку» братоў М. і Г. Гарэцкіх 1920 г. на першым месцы поруч з *жонка* і *кабета*¹. Верагодна, акурат фіксацыя ў практычных слоўніках 1920-х гг. адкрыла слову *жанчына* шырокую дарогу для выкарыстання.

Што да ўжывання слоў *кабета* і *жанчына* ў мастацкай літаратуры, то існуе розніца ў выкарыстанні гэтай лексемы пісьменнікамі розных пакаленняў. Так, у старэйшых аўтараў усё яшчэ вялікае месца займае ўжыванне слова *кабета*. У напісаным у 1920 г. рамане «Золата» Ядвігіна Ш. сустракаецца толькі форма *кабета*. Паводле папярэдніх назіранняў, у творах З. Бядулі слова *жанчына* сустракаецца толькі з сярэдзіны 1920-х гг. Згодна з дадзенымі «Слоўніка мовы твораў Янкі Купалы», класік слова *кабета* ўжыў 41 раз, *жанчына* – 19 разоў (пераважна ў позні перыяд творчасці). У першай аповесці трылогіі «На ростанях» Якуба Коласа сустракаюцца абодва словы, але лексема *кабета* – часцей.

¹ На момант напісання артыкула, на жаль, нам было недаступным першае выданне гэтага слоўніка 1918 г.

Паводле наяўных на гэты момант дадзеных п-корпуса, у празаіка Міхася Зарэцкага (дэбютаваў у 1922 г.) фіксуецца толькі адно ўжыванне слова *кабета* і 19 – *жанчына*. Яшчэ больш паказальная сітуацыя ў Кузьмы Чорнага (дэбютаваў у 1920 г.): 2 ужыванні слова *кабета* і больш за 100 – *жанчына*.

Разам з тым нельга сказаць, што ў публіцыстыцы і мастацкіх творах слова *кабета* ў 1920-я гг. было маргінальным у цэлым. Яно ўжывалася, напрыклад, у заходнебеларускім друку: *čutki – adny druhich strašniejšyja i ūsio ab waičkoch: tam, kazić, zjeli čalawieka, tam – kabietu z sankami, a tam palicijanta razarwali* (Jedn. 1922, допіс са Стаўбцоўскага павета). Слова *кабета* сустракаецца ў маладога празаіка Міхася Лынькова, магчыма, як элемент засваення ім «прыгожай» беларускай мовы: *а ў дадатак і кабета не паважае: што ты, кажа, з памялом прэіся* (апавяданне «Андрэй Лятун» 1928 г.). У канцы 1920-х гг. існавалі таксама аўтары, у творах якіх ужывалася, бадай, заўсёды толькі слова *кабета*, напрыклад, Лукаш Калюга: *старгаваўся Аляксандра з кабетаю... паглядзець, што з яе за кабета была ...Прузына ціхая кабета... Кабеткі, вы нічога яшчэ не гаварылі, – прасіў іхняе думкі сакратар* (у творах 1928–1932 гг.). Толькі ў рамане «Пустадомак», які ствараўся ў 1933–1935 гг., у Л. Калюгі сустракаецца форма *жанчына*: *Даніла ад знакамітых чуў, што жанчыну з ног пачынаюць аглядаць*. Калі ідзе гаворка пра формы множнага ліку, у Л. Калюгі звычайнай была таксама форма *жанкі*: *хто б там ні быў у хаце: мужчыны ці жанкі ... у злосці сталі і Банькоўскіх жанкі з Мятліцкаю... казала аднаго разу на вуліцы Тэклі жанкам*.

У асобных публіцыстычных творах пачынае фарміравацца процістаўленне «*жанчына* – нейтральнае, а *кабета* – размоўнае», параўн., напрыклад, ужыванні ў адным з артыкулаў Я. Лёсіка 1922 г.: *Беларусь-жанчына стаіць на шырокім шляху... Беларусь-жанчына садзіцца на прыдарожны камень... Потым жанчына нізка схіляе голаў... жанчына апавядае яму... А падарожны ёй адказаў: «У цябе, кабетка, вялікая мэта...»* [Лёсік 2003: 55]. У цэлым у 1920 – пачатку 1930-х гг. ва ўсходнебеларускай публіцыстыцы, у падручніках і спецыяльных навуковых працах пераважае форма *жанчына*, параўн.: *раўнапраўнасць жанчын... зраўнанне жанчыны з мужчынай у правах... свабодная ўмова мужчыны і жанчыны* (Пол. 1926); *падаткавы цяжар, выключаўшы панишчыну жанчын, быў таксама ня цяжкі... жанчыны староства Ракаціньскага* (ЗАГНГ 1928); *трэба шукаць пераважна сярод старых жанчын, дзяцей і старых мужчын* (НК 1928); *у разе атрымання жанчынаю спадчыны* (ПБДУ 1930); *У жанчын гэты мускул абкружае урэтру і вагіну* (Іргер 1932); *Праца разняволенай жанчыны ўкараняецца ва ўсе галіны народнай гаспадаркі і ва ўсе ўрадавыя, дзяржаўныя і грамадскія ўстановы і арганізацыі* (Поляк 1933).

У 1920-я гг. сустракаюцца выпадкі, калі слова *кабета* замяняецца на *жанчына*. Так, напрыклад, рэдагуючы ў 1926 г. напісанае ў 1914 г. апавяданне «*Рунь*», М. Гарэцкі зрабіў змястоўную праўку, заадно выправіўшы слова

кабета на жанчына: кабета-беларуска была і ёсць мучаніца (1914) – *Я не баюся. Свядомая жанчына павінна ўмець змагацца* (1926).

Тэндэнцыю на звужэнне ўжывальнасці формы *кабета* можна назіраць на аснове той акалічнасці, што ў 1953 г. яно адсутнічала ў РБС-53 (хоць яшчэ фіксавалася як варыянтнае ў РБС-37). Рэдагуючы ў 1950-я гг. ранейшыя (1920-х гг.) творы трылогіі «На ростанях», Якуб Колас непаслядоўна замяняў (або яму замянялі) слова *кабета на жанчына*. Аднак, пішучы ў гэты самы час трэцюю аповесць трылогіі класік сам карыстаўся словам *кабета*, часам у «высокіх» кантэкстах. У 1962 г. у «Беларуска-рускім слоўніку» слова *кабета* было адноўлена як «слоўнікавае» слова, аднак было зафіксавана з паметай «размоўнае».

У пасляваенны час існавалі асобныя аўтары (В. Адамчык), для якіх слова *кабета* было ці не адзіна правільным. Некаторыя аўтары (У. Дубоўка) ужывалі форму *кабета* пераважна тады, калі яны звярталіся ў сваіх творах да падзей мінулага.

3. Заключэнне.

Згодна з пісьмовымі крыніцамі, словы *жанчына* і *кабета* з’явіліся ў беларускай мове даволі позна: першае не раней чым у XIX ст., другое – не раней чым у XVIII ст. У XIX ст. слова *кабета* было адзінай нейтральнай намінацыяй, форма *жанчына* ў гэты час фактычна не выкарыстоўвалася. У пачатку XX ст. зарадзілася канкурэнцыя ва ўжыванні паміж словамі *кабета* і *жанчына*, якая выразна акрэслілася у 1920-я гг., пасля фіксацыі формы *жанчына* ў слоўніку. Аж да 1920-х гг. форма *кабеціна* не мела зніжанай канатацыі. Прымяняльна да гісторыі беларускай літаратурнай мовы 1920-х гг. лексема *кабета* не павінна разглядацца як запазычанне. Да 1920-х гг. слова *жанчына* толькі эфемерна прысутнічала ў літаратурнай мове (і, відаць, не ўжывалася ў народнай?), мае «штучнае» (і ў такім выпадку беларускае) паходжанне. Значэнне для яго ўмацавання мелі патрэбы «запаўнення» парадыгмы (*жончын; жаночы – жанчына; муж-чына – жан-чына*) і умацавання дыстанцыі ад польскай мовы.

Спіс літаратуры

Кулеш, Г. Паланізм *кабета* ў беларускім моўным узусе / Г. Кулеш // *Literatura. Język. Kultura* / red. nauk. M. Timoszuć, M. Chaustowicz. Warszawa, 2007. С. 213–218. (*Acta Albarruthenica*. 7.)

Лёсік, Я. Збор твораў: 1921–1930 / Я. Лёсік. Мінск, 2003.

Прынятыя скарачэнні крыніц і слоўнікаў

Гом. = Гоман; ГСБМ = Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1–30. Мінск, 1982–2010; ЗАГНГ 1928 = Запіскі аддзела гуманітарных навук. Кн. 3. Працы класа гісторыі. Т. 2. Мінск, 1928; Іргер 1932 = Іргер, Ю. Пасляаперацыйная і пасляродавая затрымка мачы / Ю. Іргер. Мінск, 1932; НК = Наш край; НН = Наша ніва; ПБДУ = Працы БДУ; Пол. = Полымя; Поляк 1933 = Поляк, А. Падручнік па гінекалогіі / А. Поляк. Мінск, 1933; РБС-37 = Руска-беларускі слоўнік. Мінск, 1937; РБС-53 = Русско-белорусский словарь. М., 1953; СМНН = Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906–1915): у 5 т. Т. 1, 2. Мінск, 2003–2007; ЭСБМ = Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1–13. Мінск, 1978–2010; Jedn. = Jednaść.